

EGY ADVENTISTA GÁBOR CIGÁNY KÖZÖSSÉG ÖNMEGJELÉNÍTŐ STRATÉGIÁI

AZ ÁTALAKULT ÖNKÉP REPREZENTÁCIÓS GYAKORLATAI

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

Esettanulmányomban egy erdélyi adventista gábor közösségnek a bemutatására vállalkozom, hangsúlyos figyelmet fordítva a gáborok önmegjelenítő gyakorlataiban jelenlévő vallási és etnikai aspektusokra és ezek kapcsolatára. Kérdésfelvetéseim arra vonatkoznak, hogy egy, tradícióihoz, kultúrájához ragaszkodó cigány közösséget milyen motivációk készítenek a vallási megtérésre, és mindez mennyire és milyen módon változtatja meg addigi életformájukat és önképüket.

Tanulmányom kiindulópontját az az elméleti előfeltevésem képezi, hogy ha egy, a társadalom által stigmatizált közösség valamely vallási kisközösséghez csatlakozik, akkor annak nemcsak a vallási identitása változik meg, hanem egy egészen más világképet, értékrendet és életmódot fogad el és mutat fel a társadalom többi tagjai felé, amellyel a régi, megbélyegzett életforma pozitív változását hivatott kommunikálni.¹ Ez egy olyan szimbolikus gyakorlatként értelmezendő, amelynek során az etnikai identitás összetevői, az én és az ő, a mi és a ti közötti határok újradefiniálódnak.² Mindezt tovább árnyalja az a megfigyelésem, hogy a különböző típusú cigány személyek és csoportok valamilyen vallásos jellegű közösséghez való csatlakozása nem tekinthető véletlenszerűnek, illetve hogy erőteljesen kodifikált a különböző nemzetségeket alkotó cigányok viszonya saját kultúrájukhoz, tradícióikhoz, és az, hogy az egyes hitközösségek dogmatikája, szabályozott életvezetési modelljei milyen integrációs formákat tesznek lehetővé. A kutatás során olyan kérdéskörök jelentek meg, mint a gábor tradíciók összeegyeztethetősége az adventista önmegtartóztató

¹ Értelmezői előfeltevésem más helyszíneken végzett kutatások eredményeire támaszkodik. Gagyí József egy nyárádkarácsonyfalvi adventista gábor férfi élettörténetét elemezve jut hasonló következtetésre (Gagyí 2002), míg Simon Zoltán ugyanennek a falunak az összadventista gábor közössége kapcsán (Simon 2006; 2007; 2011), Tesfay Sába a marosvásárhelyi és a környékbeli gáborok esetében (Tesfay 2005; 2007a; 2007b), Koncz Ákos a Nagyváradon és a Kolozsváron élő adventista gáborokat kutatva (Koncz 2006), Eparu Krisztián pedig az általam is vizsgált, Budapest és Etéd között mobilis életformát folytató adventista gábor család életmódját vizsgálva (Eparu 2008).

² Koncz Ákos megfogalmazása szerint a gáborok adventista vallásossága „alapvetően különbözőségük kifejezésére használt, tudatosan vállalt szimbólumként” értelmezendő (Koncz 2006: 258).

életformával, az önmeghatározás újrafogalmazása az adventista tanítások birtokában, a közösség életvitelének, belső szabályrendszerének, rítusainak lehetséges változásai, a kapcsolathálók átalakulási formái a gábor közösségen belül és kívül, a gábor–magyar kapcsolatok formái és jellemzői, önreprezentációs stratégiák és a saját magukról való gondolkodás módozatai.

2. AZ ERDÉLYI GÁBOROK MINT ETNIKAI ÉS KULTURÁLIS KÖZÖSSÉG³

A szakirodalom a gáborokat az „oláh cigány” kelderás törzshöz sorolja (Vajda–Prónai 2002; Pozsony 2009: 183), ők azonban egy különálló cigány törzsnek tekintik és *gábor cigány*okként definiálják magukat. Más cigány közösségektől erőteljesen elhatárolódnak. Elsősorban Erdély városaiban (nagyobb számban Kolozsváron és Marosvásárhelyen) és falvaiban élnek. Nagy létszámú gábor közösség található Nyárádkarácsonyfalván, akik szintén adventisták, és az erdélyi gáborok adventista hitre való térése is innen indult.⁴ Noha a gáborok erőteljesen kötődnek egy adott városhoz vagy faluhoz, amelyet otthonuknak neveznek meg, a munkájuk állandó vándorlásra készíteti őket, így megtaláljuk őket Európa más országaiban is, kisebb közösségeket alkotva. Tradicionális mesterségük a rézmegmunkálás és a bádogos-ság, amelyhez ragaszkodnak, gyerekeiket megtanítják rá, és alapfoglalkozásnak tekintik,⁵ de a hagyományos mesterségből származó jövedelmet ma már többnyire kereskedelemből származó pénzforrásokkal egészítik ki. Románia nagyvárosaiban és a szomszédos országokban vállalják nagyobb építkezéseknél a vízelvezető csatornarendszerek elkészítését, amelyet az országok, illetve a városok közötti kereskedelemmel kötnek össze.

A gábor nemzetiség erőteljesen hagyományőrző cigány közösség, amellyel egyszerre fejezik ki saját csoportidentitásukat és más cigány csoportoktól való különállásukat, elhatárolódásukat. Ez elsősorban a romani nyelvhez való erős ragaszkodásban, a

³ A gáborokat etnikai és kulturális közösségnek tekintem. Az etnicitást kifejező kulturális jegyeket azonban nem konstans állandóként fogom fel, hanem rugalmas, a kapcsolatok szintjén állandóan változó entitásként (vö. Barth 1996; Feischmidt 2010: 20). Tanulmányommal pontosan ezt a rugalmasságot, változóképességet kívánom megmutatni.

⁴ A nyárádkarácsonyfalvi adventista gábor közösségről bővebben: Gagyí 2002; Simon 2006; 2007; 2011: 166–209.

⁵ A gáborokkal együtt élő román és magyar közösség üstföldöző, illetve csatornás cigányokként is ismerik őket.

szimbolikus értékű gábor viseletben,⁶ a szigorú endogámiában⁷ és a családi (közösségi) hagyományok őrzésében érhető tetten. Mindez az utóbbi két évtizedben kiegészült a gazdagság, a jólét szimbólumainak felmutatásával,⁸ amelynek segítségével elkülönülésüket már nemcsak a származás, a nemzetség szintjén legitimálják, hanem a társadalom anyagi rétegzettségével is. A rendszerváltás utáni években egyre nagyobb teret hódított körükben az adventista hitközösséghez való csatlakozás, melynek hittelihez való ragaszkodásuk nagymértékben hozzájárult a tradicionális kultúrájukhoz való viszony újragondolásához, átformálásához. Az adventizmus ma már mint etnikus jegy van jelen önmeghatározásukban.

3. ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

Ha cigány közösségek valamilyen vallásos kisközösséghez való csatlakozását vizsgáljuk, olyan, a cigány életvilágokat meghatározó kontextusba kell azt helyezni, amely figyel e közösségek történelmi, társadalmi és kulturális meghatározottságaira. Az erdélyi cigányok esetében ez elsősorban az egyes csoportok közti különbségekre, önmaguk és a másik meghatározásának eltérő módjaira, a tágabb etnikai és kulturális környezettel való kapcsolatokra, illetve a történelmi egyházakhoz és a hitközösségekhez való viszonyra való reflektálást jelenti. Ha a témában eddig született és általam ismert tanulmányokat összeolvassuk, a kérdést tovább árnyalja az az észrevétel, mely szerint megfigyelhető egy tendencia arra nézve, hogy az egyes cigány közösségek más-más kisegyházakhoz csatlakoznak. Általánosságban (de a kivételekre is figyelve) az mondható el, hogy a román és magyar anyanyelvű *házi cigányok* és *oláh cigányok* egyfajta európai áramlathoz is csatlakozva⁹ elsősorban a pünkösdista hitközösség-

⁶ Férfiaknál a nagy karimájú, fekete (néha szürke vagy világosbarna) posztókalap, a bajusz, lájbi és a bőrkabát. Az időseknél kiegészül az apáról fiúra öröklődő ezüstgombos lájbival és zsebórával. Nőknél a színes, több rétegű hosszú rakott szoknya köténnyel és virágos fejkendővel, lányoknál pedig a hosszú, kétágú piros masnis hajfonat. A gábor viseletről és annak szimbolikus vonatkozásairól bővebben lásd: Tesfay 2005.

⁷ A gáborok más cigány csoportoktól erőteljesen elhatárolódnak, a társadalmi és gazdasági hierarchiában magasabb pozíciót jelölnek ki maguknak, és házasságot is csak maguk között kötnek. A házasság intézményéről és a társadalmi nem gáborok közötti kérdéséről bővebben lásd: Berta 2005b.

⁸ Idesorolhatóak emeletes házaik, drága autók, amelyek elsősorban mint a tágabb környezet irányába felmutatott presztízstárgyak funkcionálnak. Ugyanakkor az ezüstpoharakkal és kannákkal való gáborok közötti kereskedelem a csoporton belüli hierarchiák kirajzolásában játszik szerepet. Erről bővebben lásd: Berta 2005a.

⁹ A román pünkösdista mozgalmának jellemző sajátosságairól, társadalmi háttéréről többek között Patrick Williams közölt átfogó jellegű tanulmányt, külön részletezve a párizsi kelderás cigányok helyzetét (Williams 2000: 286–297)

be térnek át,¹⁰ míg a gábor cigányok az Adventista Egyházat részesítik előnyben. A Jehova Tanúinak mindkét ágánál szintén jelentős a cigány személyek jelenléte, de ez nem annyira differenciált, ott megtalálhatóak mind a házi, mind a sátoros cigány közösségek tagjai.¹¹

Míg egyre többen hajlanak arra, hogy a pünkösdi hitközösségeket egyfajta cigány vallásnak tekintsék, hangsúlyozva annak etnicizálódását (Williams 2000; Bakó 2004), addig az adventista felekezet és a Jehova Tanúi esetében pontosan e közösségek multietnikusságát, transznacionalizmusát emelik ki, ahol a különböző etnikumok egymásmellettisége és egyenjogúsága, a nemzetek fölötti vallási egység jelenti az integrációs törekvések sikerességének kódját. Kürti László *Az interetnikus kapcsolatok. Elméleti kérdések és problémák a kulturális antropológia köréből* című tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy az 1980-as évektől kezdődően az addig hangsúlyos nacionalizmuselméletek kezdték érvényüket veszteni, hisz már nem lehetett figyelmen kívül hagyni a kultúrák és nemzetek fölötti csoportok megjelenését, illetve az ebből következő önazonosság-keresés és -teremtés más síkokon való artikulálódását. A határokon kívüli és felüli kulturális besorolások folyamatos alakulása megköveteli az interetnikus kutatások újfajta dimenzióira való reflektálást (Kürti 1996: 40). A különböző vallásos jellegű kisközösségekhez való csatlakozást is egy ilyen határok feletti, globális identitás megteremtését segítő mechanizmusként kell értelmeznünk, amelynek azonban figyelnie kell a globális jelleg lokális megvalósulásaira (Kamarás 2003: 203). Mindez maga után vonja annak a kérdésnek a figyelembevételét is, hogy az egyes cigány csoportok mennyire hajlanak a tradicionális életmód átalakítására, illetve hogy az a társadalmi környezet, amelynek keretei közt élnek, milyen előítéleteket közvetít feléjük. Az adventista gáborok esetében a vallásváltás – meglátásom szerint – úgy történik meg, hogy nem adják fel teljes mértékben a társadalmi és kulturális hagyományaikat. Adventista voltuk valójában a gábor cigányokról alkotott negatív sztereotípiák leépítését szolgálja, úgy, hogy más etnikus jellemzők is újraértelmeződnek ebből a szempontból, és azok mint pozitív tulajdonságok jelennek meg. Itt a „megbélyegzett állapot visszájára fordításának” (Cohen 1997: 107) a jelenségét kell látnunk.

A csoportidentitás – legyen az akár vallási, akár etnikai – többsíkú, az egyén önazonossága pedig olyan konstrukció eredménye, amely több összetevőből, a különböző (interetnikus) szituációkban különféle módon megnyilvánuló elemekből épül fel. Hogy az etédi gábor cigányok esetében mindez hogyan valósul meg, azt a reprezentációs gyakorlatok értelmezésével látom megközelíthetőnek, hisz ezekbe tömörülnek azok a jelentések, amelyeken keresztül egy közösség felmutatja és elismerteti magát a

¹⁰ Erdélyi pünkösdista cigány közösségekről írtak: Fosztó 2003; 2005; 2007; Bakó 2004.

¹¹ A Jehova Tanúhoz csatlakozó cigányokról értekezik többek között Kinda István (Kinda 2005; 2007a).

környezetében. A gáborok reprezentációs gyakorlatát közösségi (kollektív) reprezentációnak tekintem, hisz a közösség tagjai egységesen, ugyanazt a *gáborképet* mutatják fel a tágabb társadalom irányába.

4. AZ ETÉDI GÁBOROK

A Hargita megyei Etéd etnikai szerkezetét legnagyobb számban magyarok, majd a *házi cigányok*, illetve a *gábor cigányok*, vagy ahogy a magyar közösség nevezi őket, a *sátorosok* alkotják. A *házi cigányok* a faluszéli határban, a *Vágás*ban laknak, szerény körülmények között. Megélhetési forrásuk elsősorban a napszámos munka, kevesen közülük eljárnak külföldre (elsősorban Magyarországra) szezonális munkákra. A gáborok a falu Küsmőd felé vezető utcájában élnek, jómódban.

Az etédi gáborok általános leírását, külső jellemzését Vass István szociológustól veszem át, amellyel egyetértek. „A sátorosok egy külön színfoltját képezik a falunak. A község egyik végén tömörülő házaik már a külső szemlélőnek is jómódról árulkodnak. Vendégszerető, barátságos, közlékeny, az ország és a világ dolgairól jól informált emberek benyomását keltik. Összesen 20 családot számoltunk össze, egy-egy családnak 3-5 gyereke van. Kereskedéssel, ahogy ők mondják »üzleteléssel« foglalkoznak, s a lakások méretei, felszereltsége is a jól szituáltságot igazolják. Modern háztartási gépek, színes televízió, videomagnó, sőt számítógépek is találhatóak a lakásokban, fürdőszoba, mondhatni irigylésre méltó tisztaság, jól öltözött gyerekek és felnőttek, a garázsokban nyugati márkájú gépkocsik. [...] Különbözőbb anyagi megosztottság nem tapasztalható ennél a közösségnél, a falu legmódosabb családjai szintjén állnak” (Vass 2002). Noha Vass István leírása egy átfogó bemutatás céljainak teljes mértékben megfelel, hisz egy általános képet mutat az etédi gábor közösségről, ez a kép kiegészítéseket igényel. Témám szempontjából a legfontosabb az, hogy a Vass István által említett 20 családból 8 adventista, amely gyerekekkel együtt körülbelül 50 személyt jelent és a gábor közösségnek közel 60 százalékát teszi ki. Az etédi gáborok bemutatásánál ez egy olyan szempont, amely nagymértékben meghatározza mind a róluk alkotott külső nézőpontot, mind az önmagukról forgalmazott képet. A saját etnikai identitás kifejezése már nemcsak nyelvi, kulturális és gazdasági szinten reprezentálódik, hanem vallási szinten is, amelyet az etédi gáborok esetében csoportidentitásnak tekintek. A gáborok ha önmagukról beszélnek, akkor egy csoportról, közösségről beszélnek, akik jól elhatárolhatóak mind a magyar, mind a *házi cigányoktól*, ennek az elhatárolódásnak pedig fontos összetevője, hogy önmagukat adventista gáborokként jellemzik. Ezzel a csoportidentitással a meg nem keresztelkedett tagok is azonosulnak, elsősorban nem a vallási orientációra fektetve a hangsúlyt, hanem a megváltozott életmódra, arra, hogy ők „más” cigányok, illetve

az adventista tagok is az egész gábor közösség nevében határozzák meg magukat adventista gáborokként.

A közösség férfi tagjai a csatornázást jelölik meg elsődleges foglalkozásként, amelyhez kiegészítő jövedelemforrásként kapcsolódik az üzletelés. Elsősorban külföldön vállalnak munkákat nagyobb építkezéseknél. Ilyenkor hosszabb ideig elhagyják szülőfalujukat, és nyáron magukkal viszik az egész családot.¹² A külföldön szerzett jövedelmet azonban otthon fektetik be, többnyire házépítésbe. A nők a háztartást vezetik, és a gyerekeket nevelik, illetve kiegészítő keresetként edényeket, lakástextíliákat, ruhákat árulnak. Téltre mindig hazaköltözik a család, és csak a férfiak mennek el pár hetes munkákra, a nők és a gyerekek otthon maradnak. A nagyobb családi ünnepeket (esküvő, keresztelő) is a téli időszak során szervezik, ahová több száz kilométerről is hazautaznak. Legtöbbször Magyarországon vállalnak munkát, ilyenkor lakást bérelnek valamelyik városban, ahol, ha hosszabb ideig tartózkodnak, gyerekeiket iskolába íratják, a férfiak pedig eljárnak különböző városokba, de akár a szomszédos országokba is, attól függően, hogy hol kerül munka. Ilyenkor kereskedéssel is foglalkoznak. Az adventista hittel is Magyarországon ismerkedtek meg közvetlenül a rendszerváltás utáni években, többnyire ott is keresztkedtek meg tömegesen. Itthon a szomszédos kőrispataki gyülekezethez tartoznak, szombatonként átjárnak az ottani imaházba hitüket gyakorolni, hisz Etéden csak a gáborok adventisták. Ha külföldön tartózkodnak, ott keresik meg a legközelebbi adventista gyülekezetet, és a szombatot mindig szigorúan megtartják: ilyenkor nem dolgoznak, pénzzel nem érintkeznek, illetve közös éneklésekkel, imákkal és bibliaolvasásokkal szentelik meg.

5. ADVENTISTA GÁBORNAK LENNI. A KOLLEKTÍV REPREZENTÁCIÓ MOTÍVUMAI

A továbbiakban a kollektív reprezentációnak azon motívumait értelmezem, amelyekben a vallási váltás következtében átalakult pozitív önkép jelenik meg; a változásra való rávilágítás hangsúlyos. Ezek a következők: 1. a megváltozott morális személy, 2. a házasság intézményének átalakult formája, 3. az írni–olvasni tudó gábor, 4. a gazdag gábor, és 5. a más cigány közösségektől elhatárolódó gábor.

¹² Eparu Krisztián egy ilyen, Budapest és Etéd között ingázó életmódot folytató adventista gábor család történetét követi nyomon (Eparu 2008).

5.1. MORÁLIS SZEMÉLY¹³

Az etédi gábor közösség önmagáról alkotott képe, pontosabban az a kép, amelyet kifejeleg megmutatnak, és amely segítségével önmagukat mint egységes csoportot láthatóvá teszik, a kívülről jövő elvárásokra való válaszreakcióként értelmezendő. Az önkép hangsúlyosabb összetevőit (viselet, nyelv, gazdagság, mobilitás stb.) az előző részekben érintettem, most csak annak egyik aspektusára, az adventizmusra összpontosítok, pontosabban a gáborkép alakulásában játszott szerepére. Ennek az önszemléletnek és önmegjelenítésnek egyik alapmotívuma, hogy önmagukat egy hitközösség tagjaiként, adventista gáborokként határozzák meg, olyan – a múlthoz képest pozitív irányba változó – morális személyekként, akik e vallási közösség érték- és erkölcsrendszere szerint élik mindennapjaikat. Az Adventista Egyház által felállított hittételek megértése és elfogadása, illetve az erkölcsi és egészségi törvények betartása olyan mentalitás- és életvezetési változást von maga után, amely már nem egyeztethető össze a gáborokról forgalmazott negatív sztereotípiák¹⁴ többségével. A hitközösséghez való tartozás megkövetel egy olyan, bibliai tanításokon alapuló vallásgyakorlatot, amely egy speciális életforma, életmodell kialakítása is egyben. Ez nagyon szigorú puritán erkölcsiséget feltételez, amely egyaránt kitér a szeszes italok, a cigaretta, illetve a disznóhús fogyasztásának tiltására, a szórakozási lehetőségek korlátozására, illetve a társadalmi kapcsolatok szabályozására. Mindezek nehezen egyeztethetőek össze a gáborok tradicionális szokásaival, illetve a falu magyar lakosságának róluk alkotott sztereotipikus képével, amelyek szerint a gáborok mulatozó, hangoskodó, csúnyán beszélő (káromkodó, átkozódó), furfangos közösség.

Egy nemzetek fölötti csoporttal, illetve annak eszmerendszerével való közösségvállalás már nem etnikus mezőbe helyezi az emberi gyarlóságot, áttételesen azokat a negatív tulajdonságokat, amelyeket a magyar környezet rájuk (is) vetített stigmákban kimondottan vagy más kommunikációs eszközökkel kinyilvánít, hanem olyan emberi tulajdonságnak tekinthető, amely nemzeti (etnikai) hovatartozástól függetlenül jelen van, és amelytől az Isten közösségéhez való csatlakozás által, illetve egy tudatos belső (szellemi, lelki) és külső (életmód, cselekedetek) változás útján megválhatunk. A gáborok a cigányokról alkotott negatív képeket úgy kívánják leépíteni, hogy nem fogadják el azokat mint etnikus sajátosságokat, hanem általános negatív emberi tulajdonságokként határozzák meg, amelyek leküzdésében segít az Istenhez való közeledés, a megtérés, amely mindenki számára ugyanazt biztosítja, az üdvözülést.

¹³ A morális személy fogalmát Fosztó László nyomán használom, aki olyan kommunikatív gesztusokon keresztüli önmegjelenítést ért alatta, amelyek segítségével az egyén vagy egy csoport kinyilváníthatja önértelmezését (Fosztó 2007: 24).

¹⁴ A leggyakoribbak: hangosak, dorbézolóak, rendetlenek, átverik üzleti partnereiket, nem becsületes úton szerzik vagyonukat.

Beszélgetéseink során több családnál is megfigyeltem, fontosnak tartják kiemelni, hangsúlyozni, hogy az életük nagyon sokat változott, miután adventisták lettek, és ezt a változást egyértelműen pozitív változásnak tekintik. Olyannak, amely segíti a tágabb társadalomba való beilleszkedésüket, az együttélési normákhoz való alkalmazkodást. Az adventista hitrendszerre és társadalmi normákra alapozva olyan önképet teremtenek meg és közvetítenek a környezetük fele, amely igazodik a gábor hagyományokhoz is, ezzel fenntartva és megerősítve etnikai identitásuk fontosabb összetevőit, ugyanakkor leépítve azokat a negatív jellemzőket, amely a környezetükkel való együttélést nehezítik.

A megváltozott morális személy jellemzői a következő pontokba foglalhatóak össze: nem iszik, nem cigarettázik, önmegtartóztató életet folytat, családi békére törekszik, nem lop, nem verekszik, nem hazudik, nem veri át üzleti partnereit, hisz Istenben és betartja annak parancsolatait. Mindezek a változások elsősorban a magyar közösség negatív sztereotípiáira adott válaszreakciókként értelmezendők.

5.2. A HÁZASSÁG INTÉZMÉNYE

A gáborok gyakran kiemelik és hangsúlyozzák, hogy a megtérés, a hitközösség elvárásainak való megfelelés nem minden esetben könnyű, illetve vannak olyan gábor szokások, amelyek az adventista tanítások szerint elfogadhatatlanok, ők viszont saját etnikai identitásuk fontos összetevőinek tekintik, amelyekről nem szívesen mondanak le. Ilyen például a gyerekek korai megházasítása, illetve férjhez adása. A gáborok hagyománya szerint a lányokat már 12–13 évesen férjhez adják a 15–16 éves vőlegényhez, amit a családok már kiskorukban eldöntöttek. Házasságot szigorúan csak gáborokkal kötnek, és az illető családok, amelyek a házasság következtében rokon kapcsolatba kerülnek, hasonló anyagi körülmények között kell hogy éljenek. A párválasztási stratégiákban, amelyek szigorúan a szülők feladatkörét képezik, a gazdasági szempontokon túl egy újabb is megjelent: adventista családból származó lányt szintén adventista családba kívánják férjhez adni. A fiatalok a házasság után az adventista tanításoknak megfelelően 18 éves koruk betöltése után együtt keresztkednek meg. Az adventista egyház elítéli a korai házasság intézményét, és szabályozni próbálja azt, a lányoknál legkevesebb 16, a fiúknál pedig 18 évet határozva meg elfogadható alsó korhatárnak. Ez nemcsak az etédi gáborok esetében van így, hanem az ország összes adventista gábor közösségében. Az adventista gáborok körében azonban nehézséget okoz ennek a szabályozásnak a betartása, hisz a gyerekházasság intézménye a gáborok csoportidentitásának fontos és jól kidolgozott szegmensét alkotja, amely más olyan tradicionális szokásokkal is kapcsolatban van, mint a gyerekek iskoláztatása¹⁵ és szocializálása.

¹⁵ „A lányok esetében az iskoláztatás – a közelgő házasságkötés, valamint a szöktetéstől való félelem miatt – legkésőbb a menstruáció megérkezését követően befejeződik.” (Berta 2010: 240.)

Példaként említeném, hogy a lányoknak a háztartási feladatokra való felkészítése (takarítás, főzés stb.) nem az anya, hanem az anyós szerepköréhez tartozik, hisz ezeket a feladatokat a férje családjában, annak igényei szerint kell hogy végezze. Az adventista szabályozás hatására mindezeket a tradíciókat újra kell értelmezze a gábor közösség, ami nem zökkenőmentes, ezért előfordul, hogy a gyülekezetből való egyéves kizárást is vállalják, amely után az egész vallási közösség előtt bűnbánatot vallanak, hogy az visszafogadja őket. Mindezek ellenére az adventista gáborok körében egyre ritkábbak a gyerekházasságok, törekednek ennek az elvárásnak is eleget tenni.

A fiatal párnak, ha a házasság után meg akar keresztelkedni, igazolnia kell a polgári házasság meglétét, amely a gáborok hagyományaiban szintén nem volt jelen. Az esküvők a korábbi, több napos mulatságok helyett visszafogottan, egy szolid vacsora keretében zajlanak, ahol nem szolgálnak fel alkoholt, disznóhúst, hiányzik a tánc, és a résztvevők vallásos énekeket énekelnek. A házasság intézménye tehát a tradicionális kultúrától a vallási és polgári kultúra fele mozdult el, úgy, hogy bizonyos hagyományok megtartása következtében (endogámia, gazdasági szempontok, ajándékozási rendszer) az továbbra is jellemeztesen „gáboros” maradt.

5.3. INTELLEKTUS. ÍRÁS, OLVASÁS

Az önkép alakítása a hitbéli hovatartozás függvényében nemcsak erkölcsi és életmódbeli változások szintjén érhető tetten, hanem intellektuális szinten is. Az adventista hitgyakorlás rendszerint egy racionális, értelmezői magatartást eredményez, amely elsősorban az bibliaolvasásban és -értelmezésben, a gyülekezetben ezeknek az értelmezéseknek az összevetésében, átbeszélésében ragadható meg. Az, hogy egy gábor adventista, azt is jelenti, hogy tud írni, olvasni, olvassa a Bibliát, annak tanításait a gyülekezeti órákon hittársaival megbeszéli, közösen értelmezi. Tehát intellektuális munkát végez.¹⁶ Gyakori jelenség, hogy sokan felnőttkorban, a hitközösséghez való csatlakozásuk után tanulnak meg olvasni, azért, hogy tudják olvasni a Bibliát. A Bibliának a gyülekezetben való közösségi olvasása és értelmezése olyan értelmező keretet biztosít a gábor hívők csoportjában, amelyek között a megváltozott életmódjuk és értékrendszerük értelemmel telítődik, a hagyományos kultúra újrafogalmazása magyarázhatóvá válik egy transzcendens világkép keretei között. Egy adventista gábor nő, aki nem tud olvasni, ennek hátrányát a következőképpen magyarázta, amikor arról kérdeztem, hogy miben változott az élete, miután megtért.

¹⁶ Tesfay Sába felhívja a figyelmet, hogy a hagymásbodoni adventista gábor férfiak az imaházi leckék megvitatását kedvelik leginkább a gyülekezeti szertartások közül (Tesfay 2007b: 217).

„– *És miben változott az élete, miután szombatos lett?*

– *Nem tudom. Már én nem tudok olvasni, úgyhogy nem tudok megmagyarázni mindent.*”

A gábor családok, függetlenül attól, hogy ők maguk tudnak-e írni, olvasni, vagy sem, nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy gyerekeik iskolába járjanak, megtanuljanak írni, olvasni, számolni, illetve a cigány, magyar és román nyelv mellett még valamilyen idegen nyelvet elsajátítsanak. Az életben való érvényesülés alapjainak tekintik mindezeknek a megtanulását, amelyet viszont elégségesnek is gondolnak. Annak ellenére, hogy gyerekeik között nagyon gyakori a jó tanulmányi eredményeket felmutató diák (Vass 2002), a 8 (lányoknál gyakran 4) osztály elvégzését elegendőnek tekintik, hisz ez alatt az idő alatt szerintük megtanulják azokat az alapokat, amelyekre majd szükségük lesz. A továbbtanulást nem tartják fontosnak, hisz ahogyan egyik adatközlőm fogalmazott:

„Az üzleteléshez nem kell nagy iskola. Tudjon írni, olvasni, a pénzt megszámlálni, s beszélgetni, akárhol jár. A nyolc osztály az kell, most már nagyjából el is végzik, főleg a fiúknak, me' kell a sofőrkönyv.”

Az adventista gáboroknak az intellektuális munkához, az íráshoz, az olvasáshoz való viszonya tehát egyrészt vallásos megnyilvánulásként értelmezendő, másrészt a gyakorlati életben való érvényesülést szolgálja. A vallásos és a profán funkció egymásra épül, egységet képez.

5.4. GAZDAGSÁG

Ha gazdasági szempontból közelítünk a témához, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az etédi gáborok a falu legjobb anyagi körülmények között élő családjaihoz tartoznak. Az anyagi gazdagság olyan etnikus jellemzőnek tekinthető körükben, amely fontos szerepet játszik önmeghatározásukban, más csoportokhoz való viszonyukban (vö. Berta 2005a; 2010). Az emeletes házak építése és a külföldi autók vásárlása azt jelzi, hogy ők a társadalmi hierarchiának ezen a szintjén is fennebb helyezkednek el, mint például más cigány csoportok. Az emeletes ház, a külföldi autó, a drága háztartási cikkekkel berendezett belső tér, az ezüst presztízstárgyak gyűjtése a gábor kultúra szimbolikus értékkel bíró sajátosságai közé tartozik. Berta Péter az „etnicizált javak” mellett (például: ezüst presztízstárgyak, nő viselet, gábor kalap stb.) az „etnicizált fogyasztást” (funkcióátalanul nagy házak, pazar berendezés, mértéktelen költekezés nem a létszükségletet szolgáló tárgyakra stb.) is olyan szimbolikus gyakorlatnak tekinti, amelyen keresztül az etnikai identitás láthatóvá válik

(Berta 2010: 236). „A »gábor módra« fogyasztás olyan értékpreferenciákat tükröz, amelyen keresztül reprezentálhatják a társadalmi hierarchiában elfoglalni kívánt pozíciójukat, más cigány közösségektől való elkülönülésüket, illetve a társadalmi elismerésért folytatott törekvésüket.” (Uo. 238.)

A hit és a gazdaság az adventista gáborok szimbolikus reprezentációiban azonban szorosan összetartozik. Véleményük szerint azért, hogy ők megtértek, istenfélő emberek lettek, *Isten megsegíti őket*,¹⁷ ugyanakkor lemondtak olyan élvezeti cikkekről, mint az ital, a cigaretta, kimaradnak a nagyobb társasági összejövetelekről, így pénzt spórolnak, illetve sokkal racionálisabban tudnak gondolkodni, melynek következtében *jobb üzleteket kötnek*. A hitközösségek kutatását több szerző is összekapcsolja a gazdasági dimenzió vizsgálatával,¹⁸ itt azonban Max Weber azon gondolatát emelném ki, mely szerint a vallásos képzetkörök hatása az életvitelre és a gazdaságra nem elhanyagolható. A zsidó vallásban, illetve a „protestantizmus aszketikus irányzatánál” a gazdaság mint „isteni kegyelem” van jelen – még „olyan felfogáson belül is, amely határozottan elutasítja, hogy a gazdaság vallási cél legyen” (Weber 2005: 184). A vallásos kultúrának hasonló értelmezését látom megvalósulni az etédi gáborok esetében is.

Kamarás István felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy az újonnan keletkezett vallásos jellegű kisközösségekhez megtért kelet-európai hívők többsége a nyugati országokban található hittestvéreiktől eltérően az anyagi javakban való bővelkedést, a modernizációs folyamatokban való előrehaladást meghatározónak tartja, míg a nyugat-európai hívők csoportjai pontosan ettől kívánnak elhatárolódni (Kamarás 2003: 346). Mindez fokozottan igaz egy olyan társadalmi csoport esetében, ahol a társadalmi kirekesztettség, a megbélyegzettség elsősorban olyan sztereotipikus képek forgalmazásában van jelen, ahol eddig pontosan a gazdasági alulmaradás volt a meghatározó (például: sátorban laknak, döghúst esznek, szekérral járnak stb.), és csak az utóbbi pár évtizedben tudtak ezeken felülkerekedni, és az anyagi gazdagságot saját identifikációs stratégiájuk meghatározójának tartják.

Az adventista közösséghez tartozni nemcsak azt jelenti, hogy ők már nem isznak, nem cigarettáznak, hanem azt is, hogy becsületes üzletet kötnek, nem verik át üzlettársaikat, hisz azt Isten bünteti, így a hit által legitimálódik a megbízható gábor képe is, amely ellentmond a gádzsók azon véleményének, hogy furfangosak, átverik üzleti partnereiket. Mindez anyagilag abban térül meg, hogy a más nemzetiségűek is szívesebben kötnek üzletet adventista gáborokkal, hisz jobban megbíznak bennük. Tehát több munkalehetőséghez jutnak. Továbbá saját becsületességüket és a hitközösséghez való ragaszkodásukat – nem utolsósorban pedig gazdasági és társadalmi pozíciójukat

¹⁷ Az új vallásos jelenségek vizsgálatakor Thomas Robbins is erre figyelmeztet (Robbins 1996).

¹⁸ Többek között: Robbins 1996; Hamilton 1998: 240; Kamarás 2003; Kinda 2005; Tesfay 2007b.

– nagymérvű adományaikkal, a *tized*¹⁹ *fizetésével is jelzik, amely a kőrispataki gyülekezet bevételének több mint háromnegyedét képezi. Büszkéek arra, hogy a legtöbb adománnyal tudnak szolgálni a hitközösségnek, hogy ők is segíthetik a gyülekezet fejlődését, sőt annak alappilléreként vannak jelen.*

A gazdasági fejlődés nem elhanyagolható meghatározója az is, hogy a vallási közösség által kialakított társadalmi háló felhasználható a falu határain túl is, például munkakapcsolatok formájában. A társadalmi kapcsolatháló fontosságát a cigány közösségek gazdasági stratégiáinak elemzésekor több szerző is hangsúlyozza,²⁰ amelyek elsősorban a csoporton belüli kapcsolati tőke felhasználását jelentik. Az adventista gáboroknak egy újabb, vallásos közösséghez való tartozása azonban további kapcsolatteremtéseket tesz lehetővé, hisz más etnikumú adventista tagok is segítik cigány hittestvéreiket. Egy hitközösséghez tartozni nemcsak lokális szinten jelenti a közösségi összetartozás tudatát, hanem annak határain túl is,²¹ így a gáborok mobilis életformája és munkakultúrája más városokban, sőt országokban is szervesen tud kapcsolódni a vallásos közösség összetartó és egymást segítő erejéhez, így a kapcsolati hálók eredményesebben kamatoztathatóak.

A gazdagsághoz való viszony úgy tudott etnikus szimbólumként megmaradni körükben, hogy az hangsúlyosan kapcsolódott egy vallási eszmerendszerhez (Isten megsegíti őket, amiért megtértek), és „kitisztította” az azokhoz kapcsolódó negatív sztereotípiákat (nem becsületes úton szerzik vagyonukat, átverik üzleti partnereiket) azáltal, hogy ők már becsületes, istenfélő gáborokként jelennek meg a társadalmi nyilvánosság előtt.

5.5. HATÁRTEREMTÉS

Az adventista hitre tért gáborok többek között abban is elhatárolják magukat más cigány csoportoktól, hogy ők nem a népszerűnek tekintett pünkösdisták hitközösséghez csatlakoznak,²² hanem az általuk magasabb rendűnek, intellektuálisabbnak tekintett Adventista Egyházhoz. A pünkösdisták hitet alacsonyabb rendű vallásnak tartják, ahol az érzelmek, a spontaneitás, a lelki beállítódás a meghatározó (például: nyelveken szólás a szentlélek által, csodás gyógyulások), szemben az adventizmus racionalizáló jellegével (például: egészségi szempontok fontossága, iskolázottság támogatása). Amennyiben

¹⁹ Az Adventista Egyház nem részesül állami támogatásban, önfenntartó jellegű. Az általános költségeket a tagok adományaiból, a „tizedből” fedezik, ami jövedelmük tíz százalékát jelenti.

²⁰ Többek között Stewart 1994.

²¹ Az új vallásos jellegű kisközösségek globális szellemiségéről, illetve a lokalitás és globalitás kapcsolatáról bővebben: Kamarás 2003.

²² Lásd bővebben Williams 2000: 286–297.

egyfajta ökumenikus szellemiséget képvisel, a pünkösdista hitet is elfogadhatónak és a többi cigány csoport életét pozitívan befolyásoló vallásos közösségnek tekintik, magukat viszont egy magasabb szintre helyezik. Patrick Williams a pünkösdi hitre tért cigányok kutatása kapcsán jegyzi meg, hogy „amennyiben a pünkösdista vallással szemben egy másik vallást részesítenek előnyben, az általában »világi« okokkal magyarázható: ilyen például a különbözni akarás egy már megtért másik cigány csoporttól, amellyel közös területen élnek” (Williams 2000: 290).

Az adventista hit magasabb szintre emelése a gáborok körében azzal is összefügg, hogy annak tanításai és rítusai nagyfokú hasonlóságot mutatnak a zsidó hiten lévőkével,²³ akikre felnéznek, és olyan (a világban szintén szétszórt és a társadalom által kirekesztett) közösségnek tekintik, akiktől példát kell venniük a megmaradáshoz. A gáborok zsidók iránti szimpátiája jóval a megtérésük előtt is meghatározó volt, most azonban a hittételek és rítusok hasonlóságával az vallásos magyarázatot is lett és megerősödött. Véleményük szerint történelmük során sokat tanultak a zsidóktól. Tőlük vették át egyik etnikai szimbólumukat, a fekete, széles karimájú kalapot, amit *zsidókalapnak* is hívnak, illetve a hagyomány szerint tőlük tanulták a kereskedést is. A zsidó nemzetre mint a többi nemzet felett állóra tekintenek, akiktől sokat tanultak, és akikkel sorközösséget vállalnak. Saját üldöztetésüket, el nem fogadottságukat a zsidó nemzetéhez hasonlítják, hitüket pedig a zsidó valláshoz hasonlónak tekintik. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy önmagukat *szombatossnak* nevezik, amikor pedig rákérdeztem, hogy szerintük mi a különbség a szombatosság és az adventizmus között, nem tudták a kettőt különválasztani, ugyanazon hit kétféle megnevezésének mondták.

A gáborok az adventista hitet olyan etnikus jegynek tekintik, amelynek segítségével elhatárolódhatnak más cigány közösségektől, amiben a határteremtésnek egy újabb elemét kell látnunk. A kőrispataki gyülekezetben az etédi gáborokon kívül más típusú cigány személy nincs, és más helyszínek adventista közösségeiben is meghatározó a gáborok jelenléte, míg más cigány közösségek eltérő hitközösségeket részesítenek előnyben, hangsúlyosan a pünkösdi gyülekezeteket.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Az etédi gáborok önreprezentációs gyakorlatáról összességében az mondható el, hogy általában egy olyan kollektív önkép megalkotására törekszenek, amely egyrészt megőrzi saját etnikai identitásuk főbb sajátosságait, ugyanakkor leépíti azokat a negatív jellemzőket, amelyekkel a külső társadalom megbélyegzi őket. Minderre az adventista

²³ Például a szombatünneplés, a mózesi törvények betartása, tizedfizetés.

hitközösséghez való tartozás, a hitgyakorlás, a mentalitás és az életmódváltás ad megfelelő keretet, és úgy teremti integrációs lehetőséget számukra, hogy megőrizhetik saját etnikai identitásukat. A megbélyegzett állapot visszájára fordítását (Cohen 1997: 107) kell látnunk ebben az önmegjelenítési módban, hisz „a kulturális alacsonyabbrendűség feltételezett stigmája a felsőbbrendűség emblémájává alakult át” (uo. 104). A gáborok büszkéek arra, hogy megtartották saját hagyományaikat, a nyelvet, a viseletet, a szigorú endogámiát, de elhagytak olyan, negatívnak tekintett szokásokat, mint az italozás, a cigarettázás, a mulatozás, ugyanakkor tudnak írni–olvasni, gazdasági szinten is fel-emelkedtek, már nem sátorban laknak, mint elődeik, a társadalom pedig megbízhat bennük, hisz ők már becsületes, tisztességes hívő emberek. Fontos hangsúlyozni, hogy „a gáborok adventisták” egy olyan, etnikai határként van jelen identifikációs gyakorlataikban, amely egyszerre választja el őket más etnikai csoportoktól és teremti meg a különbséget (magyarokkal és más cigány közösségekkel szemben), illetve teremti egységet a határon belül, a gáborok körében.

IRODALOM

BAKÓ Boglárka

- 2004 „Hallgassatok ide, minden fajta népnek meg kell legyen a maga temploma.” Az ürmösi pümkösdista cigányok identitása egy beszélgetés tükrében. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, II. 39–55.

BARTH, Fredrik

- 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, VII. 1. sz. 3–25.

BERTA Péter

- 2005a Az érték etnicizálása – az etnicitás értéke. A presztízstárgy-gazdaság mint etnikai identitásgyakorlat az erdélyi gáborok között. *Tabula*, VIII. 2. sz. 171–199.
- 2005b A társadalmi nemek közötti státuskülönbség ideológiái egy erdélyi roma (gábor) közösségben. In Vargyas Gábor (szerk.): *ETHNO-LORE, XXII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 71–153.
- 2010 Az etnicizált fogyasztói ízlés politikája. Moralizáló diskurzusok, jelentésdefiníciós küzdelmek és a gábor presztízstárgygazdálkodás. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 236–253.

COHEN, Anthony P.

- 1997 A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó, 101–108.

EPARU Krisztián

- 2008 Gáborcigányok. In Törzsök Erika – Paskó Ildi – Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2007. A gyűlölet célkeresztjében*. Budapest, eöklk, 145–164.

FEISCHMIDT Margit

- 2010 Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In uő (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 7–29.

FOSZTÓ László

- 2003 Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 83–107.
- 2005 Conversions to Pentecostalism among the Roma in Romania. Draft paper for the conference „Religious Conversion after Socialism” Max Planck Institute for Social Anthropology, 7–9 April 2005.
- 2007 A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pümkösdizmusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom*, V. 1. sz. 23–49.

GAGYI József

- 2002 A kicsi cigány és társai. In Bodó Julianna (szerk.): *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. Csíkszereda, KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, 49–67.

HAMILTON, Malcolm B.

- 1998 Szekták, kultuszok, mozgalmak. In uő: *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásshociológia*. Budapest, Adu Print Kiadó, 236–263.

KAMARÁS István

- 2003 A globalitás és a lokalitás jegyei a magyarországi új vallási jelenségekben. In uő: *Kis magyar religiográfia*. Pécs, Pro Pannonia, 340–357.

KINDA István

- 2005 „Vannak cigányok, akik finomak”. Református egyház és Jehova Tanúi – kizáró és befogadó közösségek. *Székelyföld*, IX. 9. sz. 113–131.
- 2007 „...az igazságot tanították, s azért tetszett, nem a pénzétt!” Szektásodási tendenciák a háromszéki protestáns cigányoknál. In S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát medencében* 7. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 321–336.

KONCZ Ákos

- 2006 Az adventista vallás szerepe a gábor cigányok identitásformálódásában. In Gergely András – Papp Richárd – Prónai Csaba (szerk.): *Kultúrák között. Hommage à Boglár Lajos*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 257–261.

KÜRTI László

- 1996 Az interetnikus kapcsolatok. Elméleti kérdések és problémák a kulturális antropológia köréből. In Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának eredményei. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga.)* Miskolc, 39–58.

POZSONY Ferenc

- 2009 A cigányok Erdélyben. In uő: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatások, cigányok. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvár, KJNT – BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 165–220.

ROBBINS, Thomas

- 1996 Az új vallási mozgalmak és a társadalom: elméletek és magyarázatok. *Replika*, 21–22. sz. 173–208.

SIMON Zoltán

- 2006 „Szappan és víz”. In Daniel Heinz – Fazekas Csaba – Rajki Zoltán (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 278–298.
- 2007 Kisegyházak és más vallásfelekezetek szerepe Nyárádkarácson községben, a rendszerváltást követően. In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 361–382.
- 2011 *Az Alsó-Nyárádmenti településeinek vallási élete. A vallási közösségek viszonyrendszerének néprajzi-antropológiai vizsgálata*. (Doktori értekezés, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar – kézirat.)

STEWART, Michael

- 1994 *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és a közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.

TESFAY Sába

- 2005 A kalap, az ezüstgombos lájbi és az ezüst zsebóra. A marosvásárhelyi gáborcigány viselet az identitás tükrében. *Világosság*, 7–8. sz. 181–193.
- 2007a „Mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak.” A gábor cigány közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémák. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek: társadalmi távolság és etnikai sztereotípiák. /Tér és terep, 5./* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest, Balassi Kiadó, 65–90.

- 2007b Adventista gáborok. In A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 404–428.
- VAJDA Imre – PRÓNAI Csaba
2000 Romániai romák Magyarországon. Koldusok, „gáborok”, munkások. *Mozgó Világ*, XXVI. 10. SZ. 101–104.
- VASS István
2002 Romakérdés. A roma gyermekek nevelése Romániában. In uő: *Nevelésszociológiai vizsgálatok egy székegyföldi kistérségben*. Csíkszereda, Apáczai Csere János Kiadó, 78–92.
- WEBER, Max
2005 *Vallásszociológia. Vallási közösségek típusai*. Budapest, Helikon Kiadó.
- WILLIAMS, Patrick
2000 A cigányok pünkösdisták mozgalmának tanulmányozása során felmerülő kérdések. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában. 1. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 286–297.